

ГДУ ім'я Ф. Скарны, 2016. – С. 61–68.

15. Кондратьєв І. Службена шляхта Остерського та Любецького староств Київського воеводства – слов'янський та тюркський складники формування // Славистична збірка. Випуск 1: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). – К., 2015. – С. 317–325.

16. Кривошея В.В. Вузлові протиріччя як передумови Національної революції середини XVII ст. // Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV. – С. 9–22.

17. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк. – К.: Стило, 2002. – 184 с.

18. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2008. – 452 с.

19. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К.: Стило, 2010. – 792 с.

20. Кривошея В. Шляхта як союзник козацтва на початковому етапі національної революції середини XVII століття // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – К.: Музей гетьманства, 2009. – Вип. 5. – С. 7–49.

21. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

22. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – Т. 2. Полк Нежинский. – 522 с.

23. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1902. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – 426 с.

24. Липинский В. Твори. Історична секція. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / В. Липинський. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1980. – Т. 2. ХСVII; – 637 с.

25. Обрання Кирила Розумовського гетьманом [публікація В. Сергійчука] // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 52–61.

26. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.

27. Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто. – Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2011. – 88 с.

28. Реєстр Війська Запорізького 1649 року / підгот. до друку О.В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.

29. Реєстр козацької старшини 1744 року [публікація В. Сергійчука] // Київська старовина. 1992. – № 5. – С. 19–24.

30. Судиненко М. Материалы для отечественной истории. – К.: В Университетской типографии, 1855. – Т. 2. – 511 с.

31. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [упорядники І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко]. – К.; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. – 1086 с.

32. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.

33. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської Ради до Андрусівської угоди (1659–1667). – К.: Основи, 2003. – 644 с.

Токарев С.А. Выходцы из остерской шляхты в составе казацкой старшины Нежинского полка во второй половине XVII–XVIII ст.

В статье рассматривается роль выходцев из остерской шляхты в составе казацкой старшины Нежинского полка. Проанализировано их происхождение, персональный состав, участие в общественно-политической жизни, имущественное положение, попытки получения российского дворянства.

Ключевые слова: остерская шляхта, казацкая старшина, Нежинский полк.

Tokarev S.A. Members from Oster gentry in contingent of cossack officers of Nizhyn regiment in the second half of XVII–XVIII century

The role of natives from Oster gentry in composition of Cossack petty officers of Nizhyn regiment are examined in the article. Their origin, personal composition, participating in social and political life, property position and attempt of receiving of Russian nobility are analyzed.

Key words: Oster gentry, cossack officers, Nizhyn regiment.

01.03.2018 p.

УДК 94(477):[393:355.08]«165/17»

А.В. Попружна

ТРАДИЦІЇ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ В ПОХОВАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.

Стаття присвячена одній зі складових поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. – увічненню посмертної пам'яті. Аналізуються практики, направлені на увічнення доброї пам'яті у надгробних портретах, епітафіях, поминальних записках.

Ключові слова: поховальна культура, козацька старшина, надгробний портрет, епітафія, синодик.

Актуальність теми дослідження зумовлена зростанням інтересу до історії повсякденності, важливою складовою якої були поховальні практики і ритуали, особливо затребувані у середовищі військової еліти ранньомодерного українського суспільства – козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. Вивчення поховальної культури козацької старшини як певного соціокультурного феномену дозволяє суттєво доповнити картину повсякденного життя провідної верстви тогочасного українського соціуму, з'ясувати засадничі риси ментальності її представників.

Складовими поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. були певні стратегії поведінки представників козацької старшини по відношенню до смерті, жалобні церемонії, увічнення та вшанування пам'яті померлих.

Метою статті є виявлення механізмів увічнення та вшанування пам'яті померлих представників козацької старшини.

Підґрунтям для подальших досліджень цієї складової поховальної культури представників соціальної еліти стали праці О. Лазаревського [1; 2; 3; 4], К. Широцького [5, с. 198–202], Д. Щербаківського [6, с. 11–12], Ф. Ернста [6, с. 11–12], А. Стороженка [7, с. 167–173]. Серед сучасних істориків варто згадати дослідження Р. Косів [8], О. Суховарової-Жорнової [9, с. 244–278], А. Адруга [10; 11], О. Походящої [12; 13], А. Зверховської [14, с. 70–73], Г. Белікової [15, с. 20–49], Д. Семенюк [16, с. 48–61], Ю. Осадчої [17, с. 107–110], І. Нетудихаткіна [18, с. 116–123], О. Циганок [19], В. Шевчука [20, с. 405–515], В. Маслюка [21], І. Думанської [22, с. 455–472], В. Кривошеї [23; 24; 25].

Відомий латинський вислів «пам'ятай про смерть» в контексті визначеної теми мав би бути таким – «подбай про те, яким тебе запам'ятають після смерті».

Згідно з християнськими уявленнями смерть та поховання не переривали зв'язок між живими і померлими, який зберігався завдяки поминанням у синодиках, увічненню пам'яті у надгробних портретах та епітафіях.

Важливим елементом поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. були надгробні портрети. Традиція залишати на пам'ять про померлого надгробний портрет або «контерфект», «штуку», «парсуну» була досить давньою. Д. Щербаківський вважав, що вона прийшла зі Стародавнього Єгипту. Припускають також, що ця традиція походить з «глибин італійської куль-

тури» [6, с. 48]. В Італії здавна існував звичай встановлювати на могилі скульптурний портрет. З часом з'явилася традиція вивішувати на стіні церкви, в якій було поховано небіжчика, табличку з барельєфом покійного.

К. Широцький відзначив, що портретні зображення використовувались у поховальних церемоніях польської шляхти і були частиною «театралізованих» жалобних церемоній («*rompa funebris*») [5, с. 199].

Зародження козацької старшини як соціальної еліти відбувалося у річпосполитському соціумі. Відтак, поховальна культура представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. увібрала традиції жалобної церемонії польської шляхти.

У другій половині XVII–XVIII ст. надгробні портрети почали розміщувати у храмах над похованнями представників козацької старшини. Ймовірно, появи надгробних портретів передували хоругви. У цьому контексті варто звернути увагу на згадки про «кінні» хоругви Петра Конашевича-Сагайдачного (1622 р.) і Тимоша Хмельницького (1653 р.) [15, с. 25]. До цього типу належала також хоругва ніжинського полковника Івана Гуляницького (1677 р.) з епітафійним написом. Надгробний портрет з епітафією або без неї «був своєрідним живописним пам'ятником, який встановлювали в церкві для наголошення на тому, що зображена людина похована саме тут» [8, с. 10].

К. Широцький припустив, що більшість «старих портретів» була посмертною і входила «в склад похоронного обряду козацтва». Деталі портрету (одяг, зброю) частково зображалися ще за життя замовника, а домальовувалися після смерті. Тому обличчя і форми тіла «пишуться чомусь недбало» [5, с. 200]. Його могли писати з мертвого обличчя, по пам'яті чи з прижиттєвого оригіналу.

«Найчастіше все ж малювали портрети покійників на дереві або на полотні і вішали у церкві на стіні, а під час процесій носили їх іноді навколо церкви вкупі з образами і корогвами. Дуже рідко виображали покійника з заплученими очима, звичайно малювали його на повен зріст з складеними побожно руками перед розп'яттям. Внизу містились відповідні написи, вірші або епітафії... Такими посмертними портретами є взагалі і більшість старих портретів, що дійсно входили тут, в склад похоронного обряду як у шляхти, так і у козацтва», – вважали Д. Щербаківський та Ф. Ернст [6, с. 12].

П. Білецький зауважив, що підготовчий малюнок до портрета сумського полковника Герасима Кондратьєва створювався художником, коли той перебував на смертному одрі. Такий ефект «невидючого погляду» (створення образу з мертвої людини) характерний і для інших надгробних портретів [26, с. 113]. Ймовірно, так були створені втрачені надгробні портрети батька генерального підскарбія Якова Марковича Марка Аврамовича, померлого у 1712 р. і похованого у Густинському монастирі, значного військового товариша Іллі Новицького, померлого до 1704 р. [27, с. 231].

І. Нетудихаткін припустив, що більшість портретів представників козацької старшини писалася вже після їхньої смерті. До таких портретів він, зокрема, відніс

погрудний портрет генерального обозного Василя Дуніна-Борковського [28, с. 116].

Під час жалобної церемонії портрет несли за домовиною. Згодом його розміщували в інтер'єрі храму неподалік від місця поховання. Як надгробні портрети з зображенням померлого на повний зріст, так і пізніші поясні надгробні портрети розміщувалися у храмах так, щоб епітафія знаходилася на рівні очей глядача. Втім, вже через 10 років, внаслідок різких температурних коливань, кіпоті від свічок, впізнати зображеного і прочитати епітафійний напис було майже неможливо. У таких випадках прагнули створити копію надгробного портрету [26, с. 137].

На жаль, портрети, що знаходились у церквах, за розпорядженням Синоду згодом звідти були винесені, і, якщо не потрапляли до рук поціновувачів, «сваливались обыкновенно на колокольне и там сгнивали», як відзначив О. Лазаревський ще наприкінці XIX ст. [29, с. 337].

Портрет Михайла Бреславця, засновника с. Великої Багачки, що на Полтавщині, який помер 1644 р., був розміщений у тамтешній церкві Різдва Богородиці: «В женском приделе висит портрет на холосте в рамках, вышиною в аршин, а шириною 3/4 аршина, изображающий масляными красками старика в позе молящегося перед распятием, коленапреклоненного и с сжатыми руками. Вверху портрета надпись: «Тут преставился Михаил Бреславец, козак его королевской милости, умер року 1644, декабря 15 дня» [30, с. 358].

Портрети полковника прилуцького Івана Стороженка та бунчукового товариша Григорія Стороженка наприкінці XIX ст. опинилися в колекції В.В. Тарновського [31, с. 577; 7, с. 167]. Про призначення першого з них для поховального ритуалу свідчить зображення Розп'яття і Євангелія, а також напис: «Року Божого 1693 февруарія 15 преставился раб Божий Иоан Стороженко, полковник в. И. ц. п. в. 3. прилуцкій». На портреті Григорія Стороженка під зображенням герба розміщено віршовану епітафію [31, с. 578].

Відомо про встановлені портрети «над гробом» генерального судді Івана Домонтовича [5, с. 98–200], стародубського полковника Михайла Миклашевського [15, с. 146; 32, с. 243], генерального обозного Василя Дуніна-Борковського [33, с. 580], полтавського полковника Павла Семеновича Герцика [34, с. 18–41], київського сотника Савви Туптала [435, с. 195], дружини Новгород-Сіверського сотника Євдокії Жоравко [35, с. 201], миргородського полкового обозного Василя Родзянка [36, с. 107–110].

До цього ж типу належить і портрет гетьмана Івана Скоропадського, на якому, на думку К. Широцького, «лице писано з мерлого іншою рукою, ніж усе доличне» [5, с. 201]. Гетьмана поховали у склепі Харлампіївської церкви Гамаліївського монастиря. Збереглася білокам'яна різьблена могильна плита з написом: «Здесь опочивает телом раб Божий Иоан Скоропадский войск запорожских гетман, сей обители фундатор, представился в Глухове року 1722 месяца июля третьего дня» [37, с. 112]. Портрети Анастасії та Івана Скоропадських нині зберігаються в Сумському художньому музеї [38, с. 50].

Ймовірно, що портрети створювалися як поодинокими малярами, так і представниками цехів живописців. Зокрема, відомо, що таких майстрів у Стародубській протопопії проживали аж 43 – 36 фахівців і 7 учнів. За соціальною приналежністю вони належали до міщанства, козацтва і духівництва [39, с. 105].

Відтак, поховальні портрети, на яких зображені представники козацької старшини, – це «перепустка» до духовного і матеріального світу провідної соціальної верстви XVII–XVIII ст., до світу людини, яка стоїть на порозі вічності.

Надгробні портрети представників козацької старшини виникли під впливом сусідньої Речі Посполитої, але мали самобутній характер. Згодом традиції зображувати померлого поширились і у Російській державі. Цікаве спостереження занотував М. Ханенко, перебуваючи у почті гетьмана І. Скоропадського в Москві. Під час пишної поховальної церемонії князя В. Голіцина він побачив на хоругві білого кольору портрет померлого та епітафію [8, с. 77]. М. Алексеева зауважила, що «русские не раз могли быть свидетелями траурных церемоний как поляков, так и украинцев... Обычаи же казаков в той области... были очень близки польским» [40, с. 17].

Отже, надгробні портрети слід вважати складовою поховальної культури козацької еліти. Надгробний портрет з метою увічнення пам'яті про небіжчика могли замовляти й рідні після його смерті.

Використання портретів у жалобній церемонії мало декілька причин. Насамперед, портрет «оживлював» померлого, дозволяючи йому востаннє постати під час прощання з рідними і світом. Це також був спосіб увічнення пам'яті про небіжчика, привід нагадати про його ктиторство і благодійництво.

Ще однією важливою складовою поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. були епітафії.

Поява епітафій була пов'язана з традицією виголошувати надгробні промови, яка сягає часів Стародавньої Греції. Термін «епітафія» у перекладі з давньогрецької мови означає «над могилою» [41, с. 484]. З часом надгробні промови замінювались надгробними написами, здебільшого у віршованій формі.

Епітафійні твори були дуже популярними за доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу [22, с. 455].

Зазвичай епітафії склалися після смерті представника козацької старшини з метою увічнення його пам'яті. Траплялися випадки, коли «на порозі смерті» людина замовляла і власноруч цензурувала зміст епітафії. Це засвідчує епітафія дочці бунчукового товариша Івана Севастіановича Євдокії Брежинській, яка померла у 1779 р. Її виявив у каплиці с. Гурбинці Прилуцького повіту О. Маркевич. Він зауважив, що епітафія складалась ще за життя покійної та, ймовірно, була нею «прослухана и одобрена», а можливо й продиктована. Епітафія розпочиналась словами:

«Ежели кто от земных хотит меня узнать,
То, прочтя надпис сей, может кратко понять,

Его я и от каких родителей родилась,
Сколько в свете жила и когда в гроб вселилась.

Отец мой был Иоанн Севастіанович, сын Адрианов;
Бунчуковым жалован за прежних гетманов» [42, с. 393].

Деякі поетичні епітафії потрапляли на друкарський верстат, наприклад, «Вірші на жалосний погреб Петра Сагайдачного» Касіяна Саковича [43], латиномовна віршована епітафія Богдану Хмельницькому [21, с. 169], епітафіон Івану Брюховецькому Лазаря Барановича [44, с. 142].

Надгробний портрет з епітафією став «своєрідним живописним пам'ятником, який встановлювали в церкві для наголошення на тому, що зображена людина похована саме тут» [45, с. 10]. Так, епітафія В. Кочубею була розміщена на його портреті разом із символічним зображенням життя і смерті [46, с. 39].

Прикрашений віршованою епітафією був і надгробний портрет бунчукового товариша Григорія Стороженка з колекції В.В. Тарновського:

«Луна в нощи светит, волк туне блудит зрящ,
Креста Христова верным свет есть в нощи и водни светящ;
Григорій Стороженко, муж сей знаменитый» [31, с. 578].

О. Циганок зауважила, що в Україні у XVII–XVIII ст. переважала письмова форма епітафій. Каталоги стародруків засвідчують поширення цього літературного жанру. Відтак, у збірках поетик і риторик вміщувались вірші надгробних промов і епітафій [19]. Так, поетика «Праесрета» 1743 р. містить текст польськомовної віршованої епітафії гетьману Данилу Апостолу (1654–1734 рр.), автором якої був, імовірно, Тихон Олександрович [19, с. 277]. В іншому посібнику з риторики «Manuductio» 1736 р. вміщено розлогу прозову епітафію на честь миргородського полковника Павла Апостола, сина гетьмана, який загинув під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.: «Знаменитому і славному пану Павлові Апостолу, миргородському полковнику, який, вирушивши в похід у таврійські землі зі своїми шістьмастами соратниками, загинув у січі з двадцятьма тисячами татар [19, с. 144].

Спільною рисою усіх епітафій було те, що вони нагадували своєрідні «послужні списки», в яких розповідалося про життя та здобутки померлого. Такий характер мали епітафії генеральному обозному Василю Дуніну-Борковському [47, с. 580], возному Ройської сотні Андрію Чечелю [48, с. 66], бунчуковому товаришу Миколі Тризні [49, с. 180]. Як слушно зазначив П. Акімов, «головним завданням епітафії було підведення підсумків людського життя, з якого виокремлювались моральні напуття для живих» [50].

Здебільшого автори епітафій на честь представників козацької старшини залишались невідомими. В. Шевчук припустив, що епітафії писали на замовлення «мандрівні дяки» і «школяри» [20, с. 581]. Втім, відомо, що авторство епітафії на надгробному портреті Івана Домонтовича належало Дмитру Тупталу, на той час ігумену Батуриного Миколаївського Крупицького монастиря. Так само йому приписують епітафію Євдокії Жоравко. Епітафія Василю Дуніну-Борковському була складена чернігівським архіє-

пископом Іоанном Максимовичем. Віршований «Епітафіон Ея Імператорского Величества Войска Запорожського Полковнику Его Высокородію Василію Кочубею» належав протоієрею Миколаївської церкви Полтави (ктитором якої був В. Кочубей) Павлу Волховському [13, с. 40]. Епітафіон прилуцькому полковнику Григорію Галагану 1778 р. був підписаний так: «Сочинял Петр Тарнавский, января 17 дня 1778 году» [51, с. 452].

Отже, епітафії являли собою невід'ємний атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. Здебільшого вони склалися на замовлення або з власної ініціативи духовними особами. Проте інколи представники козацької еліти заздалегідь замовляли епітафії, піклуючись про увічнення пам'яті про себе. Вони розміщувались на надгробних хоругвах та портретах, кам'яних плитах або металевих дошках, які кріпилися біля місця поховання. Рукописи епітафій зберігались у родинних архівах.

Надгробні портрети з епітафіями являли собою приклад синтезу українських та західноєвропейських культурних традицій.

Іншою важливою складовою поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. були практики поминання під час церковних служб та поминальних обідів. Синодики (поминальники або суботники) являли собою книги, до яких записували імена віруючих для поминання у храмі під час літургій у визначений день тижня. Аби потрапити до синодика, слід було здійснити пожертву на користь церкви або монастиря [52, с. 162].

Синодики склалися у формі рукописного каталогу, що постійно поповнювався. Занесення до синодику імені померлого протягом XVI–XVII ст. без відома ігумена заборонялося. З кінця XVIII ст. синодики починають укладатися за хронологічним, а не соціальним принципом і доповнюватися рубрикою загальних поминань [53, с. 266].

Чин поминання померлих докладно схарактеризований у «Требнику» Петра Могили, в якому поховальній обрядовості, а також культові позагробного життя, молитвам за померлих присвячено двадцять статей і трактатів; чотири статті присвячено молебням і чинам на розлукі й вихід душі від тіла.

Записати імена до синодика могла будь-яка людина, але ця послуга була платною. Це підтверджують духівниці козацької старшини. Оплата за внесення імені до синодику не була визначеною і залежала від соціально-економічного статусу заповідача. Біля деяких прізвищ козацької старшини у синодиках були відзначені пожертви. Здебільшого це церковні предмети (риз, мідна хрестильня), грошові внески, пожертви натурою (воли, коні, навіть вози з сіллю). Так, у синодику Чернігівського Єлецкого монастиря було записано, що генеральний обозний В. Дунін-Борковський пожертвував до Успенського собору Євангеліє: «Сіє Євангеліє властним коштом своим и накладом уроженный его милость пан Василій Дунин Борковскій, полковник Чернговскій, так удoble отправивши падал за отпушение греховъ своих

до обители Елецкой, року 1685 ноября 3 дня» [54, с. 118].

Можливість здійснити поминальні записи у синодиках київських храмів і монастирів мали найзаможніші представники козацької старшини. На підставі досліджень В. Кривошеї можна скласти уявлення про поминальні записи козацько-старшинських родів у монастирських синодиках, здійснені на прохання їх представників ще за життя або після їх смерті вдовами чи спадкоємцями [55, с. 100].

Для старшини усіх регіонів Гетьманщини було характерним поминання трьох (як виняток – двох, чотирьох) колін роду. Поминальними записами у синодиках представники козацької старшини не тільки увічнювали пам'ять про себе, але й дбали про збереження пам'яті про померлих представників роду.

Таким чином, одним з проявів поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. було увічнення пам'яті про її представників у надгробних портретах, які розміщувались над похованнями у храмах, красномовних епітафіях, що прикрашали надгробні портрети, викарбовувались на кам'яних або металевих дошках і встановлювалися біля поховання, поминальних записях у церковних і монастирських синодиках, щедрих пожертвуваннях і благодійних справах.

Можемо стверджувати – серед того, що хотіли залишити після власної смерті представники соціально-політичної еліти другої половини XVII–XVIII ст., була «пам'ять» про свій образ, статус, регалії, добрі вчинки, подвиги, певні життєві обставини, благодійність тощо. Засобами до увічнення стали надгробні портрети, епітафії та поминальні записи. Завдяки їм вимальовувався «ідеальний образ», модель для наслідування. Тому нерідко представники козацької еліти вирішували це питання ще за життя, так би мовити, власноруч пильнуючи цей процес.

Отже, поряд з підготовкою до смерті та поховальною церемонією, практики, направлені на увічнення пам'яті, були однією з складових поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст., яка стала самобутнім соціокультурним феноменом, невід'ємною складовою повсякденного життя і духовного спадку соціально-політичної еліти Української козацької держави.

ПОСИЛАННЯ

1. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 449–498.
2. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 253–258.
3. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 31–32.
4. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 1–16.
5. Широцький К. Дещо про давні портрети / К. Широцький // Сяйво – 1914. – Ч. 7–9. – С. 198–202.
6. Щербаківський Д. Український портрет. Виставка українського портрету XVII–XX ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – К., 1925. – 61 с.
7. Стороженко Н. Полковник Прилуцький Іван и бунчуковий товарищ Григорій Стороженки / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 167–173.
8. Косів Р. Українські хоругви XVII–XVIII ст. / Р. Косів. – К: Оранта, 2009. – 372 с.
9. Суховарова-Жорнова О. Типологічна характеристика історичних портретів XVII–XVIII ст. / О. Суховарова-Жорнова // Спеці-

альні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Збірник наукових праць. – К., 2004. – Число 11: У 2 ч. – Ч. 2. – С. 244–278.

10. Адрюг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського / А. Адрюг. – Чернігів: Чернігівський державний центр науково-технічної і економічної інформації, 2005. – 32 с.

11. Адрюг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. / А. Адрюг. – Чернігів: Чернігівський державний центр науки, інновацій та інформатизації, 2013. – 182 с.

12. Походяща О. Вплив церкви на розвиток українського портретного живопису XVII–XVIII століть / О. Походяща // Українознавство. – 2011. – № 3. – С. 78–82.

13. Походяща О. До історії створення епітафії на честь В. Кочубея та І. Іскри / О. Походяща // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць. – К.; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – Ч. II. – 270 с.

14. Зверховська А. Український портрет у Національному художньому музеї / А. Зверховська // Купола: історичний альманах. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 70–73.

15. Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог-альбом / [уклад. Г. Белікова, Л. Членова]. – К.: Артания Нова; Хмельницький: Галерея, 2006. – 351 с.

16. Семенюк Д. Колекція натрунних портретів з фондів Львівського історичного музею / Д. Семенюк // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 48–61.

17. Осадча Ю.А. Портрети історичних діячів козацької доби у колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького / Ю.А. Осадча // Грані. – 2005. – № 5. – С. 107–110.

18. Нетудихаткін І. Шанування церковних благодійників у православних храмах Києва та Лівобережної України XVIII–XIX ст.: нормативно-правовий аспект / І. Нетудихаткін // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 5–9.

19. Циганок О. Фунеральне письмо в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та візирі / О. Циганок. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2014. – 362 с.

20. Шевчук В. «Епіцедрон» невідомого автора від 1585 року / В. Шевчук // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – Чис. 4. – Ч. II: Збірник наукових праць та спогадів пам'яті О. Компан. – С. 405–415.

21. Маслюк В.П. Латинськомовні поетики і риторики першої половини XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / В.П. Маслюк. – К.: Наукова думка, 1985. – 234 с.

22. Думанська І. Латинська епітафія XVII століття / І. Думанська, Я. Федорук // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 455–472.

23. Кривошея В.В. Монастирські синодики як джерело з історії Запорізького козацтва / В.В. Кривошея // Січеславський альманах. – 2010. – № 5. – С. 47–58.

24. Кривошея В.В. Сегмент родової пам'яті в монастирських і церковних синодиках / В.В. Кривошея // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 6 – С. 100–116.

25. Кривошея В. Синодик Крупицько-Батуринського монастиря як історичне джерело / В. Кривошея // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 65–67.

26. Білецький П.О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку / П.О. Білецький. – К.: Мистецтво, 1969. – 319 с.

27. Ковальова М. Православні традиції в козацьких портретах Центральної і Східної України кінця XVII–XVIII ст. / М. Ковальова // Художня культура: Актуальні проблеми. – К., 2009. – Вип. 6. – С. 229–239.

28. Нетудихаткін І. Дослідження портрета Василя Дуніна-Борковського в ближчій інфрачервоному та у відбитих ультрафіолетових променях: історична інтерпретація / І. Нетудихаткін // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 116–123.

29. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337–342.

30. Лазаревский А. Исторические мелочи / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 5. – С. 358–360.

31. Стороженко А. Старинные малороссийские портреты / А. Стороженко // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 577–579.

32. Лазаревский А. Миклашевские / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 243–245.

33. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский 1640–1702: К портрету / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 530–536.

34. Проценко Л. Поховання Києво-Печерської Лаври / Л. Проценко // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 18–41.

35. К портрету Саввы Григорьевича Туптало // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 194–198.

36. Осадча Ю.А. Портрети історичних діячів козацької доби у колекції Дніпропетровського національного історичного музею

ім. Д.І. Яворницького / Ю.А. Осадча // Грані. – 2005. – № 5. – С. 107–110.

37. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории / [предисл. Василий, епископ Черниговский и Нежинский]. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1911. – 206 с.

38. Черняков С. Гамаліівський монастир – некрополь роду Скоропадських / С. Черняков // Некрополі Чернігівщини: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 50–52.

39. Соловій О. До історії українського живопису на початку XVIII віку (Кілька слів про Синодальний догляд за іконописанням на Україні) / О. Соловій // Україна. – 1917. – № 1–2. – С. 100–114.

40. Алексеева М.А. Жанр конклюдий в русском искусстве конца XVII – начала XVIII в. / М.А. Алексеева // Русское искусство барокко: Материалы и исследования. – М., 1977. – С. 7–29.

41. Словник української мови: в 11 томах. – К., 1971. – Т. 2. – 700 с.

42. Маркевич А. Образчик малорусских эпитафий XVIII в. / А. Маркевич // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 393–396.

43. Українська поезія: середина XVII ст. / [упорядники В.І. Крекотень, М.М. Суліма]. – К.: Наукова думка, 1992. – 680 с.

44. Муза Роксоланська: у 2 кн. / [упор., перекл. і прим. В. Шевчук]. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 2: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – 728 с.

45. Широцький К. Надгробні хрести на Україні / К. Широцький // Записки Наукового товариства Шевченка. – Львів, 1908. – Т. 82. – Кн. II. – С. 10–29.

46. Походяща О. До історії створення епітафії на честь В. Кочубея та І. Іскри / О. Походяща // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць. – К.; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – Ч. II. – 270 с.

47. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский 1640–1702: К портрету / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 530–536.

48. Нос С. Эпитафий возного Андрея Чечеля. 1765 / С. Нос // Киевская старина. – 1899. – № 11. – С. 66–70.

49. Лазаревский А. Образчик старинной малорусской эпитафии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 180–181.

50. Акимов П.А. Русское надгробие XVIII – первой половины XIX века: идея жизни и смерти в пластическом воплощении и эпитафия / П.А. Акимов // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2007. – № 6. – С. 230–233.

51. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 452–463.

52. Кузьмук О. Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII століттях / О. Кузьмук. – К.: ФОП «Видавець Олег Філюк», 2014. – 624 с.

53. Мельник О.О. Поховальна обрядовість Києва в писемних джерелах XVI–XVIII ст. / О.О. Мельник // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 261–274.

54. Щербина В. Помяник киевского Пустынно-Николаевского монастиря / В. Щербина // Киевская старина. – 1895. – № 12. – С. 90–92.

55. Кривошея В.В. Сегмент родової пам'яті в монастирських і церковних синодиках / В.В. Кривошея // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 6 – С. 100–116.

Попружная А.В. Традиции увековечивания памяти в похоронной культуре казацкой старшины второй половины XVII–XVIII в.

Статья посвящена одной из составляющих похоронной культуры казацкой старшины второй половины XVII–XVIII в. – увековечиванию посмертной памяти. Анализируются практики, направленные на увековечивание доброй памяти посредством надгробных портретов, эпитафий, поминаний.

Ключевые слова: похоронная культура, казацкая старшина, надгробный портрет, эпитафия, синодик.

Popruzhna A.V. Traditions of perpetuating memory in the funeral culture of the Cossack elite of the second half of the XVII–XVIII century

The article is devoted to one of the constituent parts of the funeral culture of the Cossack elite of the second half of the 17th–18th century – perpetuating memory after death. Practices aimed at perpetuating good memory with the help of gravestone portraits, epitaphs, and remembrances are analyzed.

Key words: funeral culture, Cossack foreman, gravestone, epitaph, memorial book.

05.04.2018 p.

